

КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ ПРОФЕССОР К.К.САРТБАЕВДИН ИЗИЛДӨӨСҮНДӨ

САРЫЛБЕКОВА ЗУУРАКАН

п.и.к., доцент

Аскар кызы Жылдыз

улук окутуучу Ж.Баласагын атындагы КУУ

Профессор К.К.Сартбаевдин «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» эмгеги мектептерде окутулуп жаткан кыргыз тили предметинин теориялык закон-ченемдерин, предметтик илимий мазмунун жана концепциясын тактап берген. Эмгектеги методиканын башка илимдер менен болгон байланыштары, окутуу методдору, принциптери жана кыргыз тил сабагын анын типтери, программалык материалдарды окутуунун методикалык негиздери, жат жазуу, анын түрлөрү боюнча берилген көрсөтмөлөр жана багыттар бүгүнкү күнү заманбап талабына жооп берген фундаменталдуу негизги окуу куралы болуп, практика жүзүндө окутуучулар менен студенттердин жана практик мугалимдердин колунан түшпөй колдонулуп келе жатат.

Профессор К.К.Сартбаевдин «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» аттуу фундаменталдуу эмгеги 1951-жылы жарык көрүп, толукталып, түзөтүлүп бешинчи жолу басылып чыгат. Ал эми алтынчы жолу басылып чыгышы 1978-жылга туура келет.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы 10 главадан турат:

I глава. Кыргыз тилин окутуунун жалпы маселелери.

II глава. Эне тилинин программалары боюнча.

III глава. Эне тилин окутуунун айрым методдору жана дидактикалык принциптер.

IV глава. Фонетика жана орфоэпияны окутуунун методикасы.

V глава. Грамматиканы окутуунун методикасы.

VI глава. Орфографияны окутуунун методикасы.

VII глава. Пунктуацияны окутуунун методикасы.

VIII глава. Сөз сөтүрүүнүн методикасы.

IX глава. Эне тили боюнча класстан тышкаркы жумуштар.

X глава. Мугалимдердин кесиптик квалификациясын көтөрүү.

Биринчи главада кыргыз тилин окутуу методикасынын изилдениш тарыхына кыскача маалыматтар берилген. Автордун берген маалыматтары 3 параграфты камтыйт.

1. Орус тилин окутуу методикасынын негизги принциптери олуттуу маселелери XIX кылымда эле иштелип калгандыгын баса белиглөө менен эне тилин окутууда теория менен практиканын өз ара байланышын айкалыштырып алып баруу принциби колдонулууга тийиш. Бул принцип боюнча окуучулар эне тилинин материалдарын теориялык жактан канчалык өздөштүрсө, практикалык жактан ошончолук туура жазууга, адабий тилде туура сүйлөөгө үйрөнүшөт.

Дидактикалык принциптердин негизги бир түрү катарында да көрсөтмөлүүлүк принцибин сунуш кылат.

2. Кыргыз тилин окутуунун методикасы жана анын башка илимдер менен болгон байланышы боюнча автор өзүнүн жоболорун, методикалык кеңештерин сунуш кылууда төмөнкү илимдердин негиздерине таянат: жалпы тил илими, кыргыз тили, кыргыз адабияты, педагогика, психология.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы тил илими менен байланыштуу деп, анын төмөнкүдөй бөлүмдөрдөн тураарын көрсөтөт.

- Фонетика
- Лексология
- Семасиология же семантика

- Этимология
- Морфология
- Синтаксис
- Стилистика.

Кыргыз тилин окутуунун методикасы жаштарга тарбия жана билим берүү жөнүндөгү илим болгондуктан педагогика илими менен байланышат.

Мугалим ар бир окуучунун өзүнө таандык жеке өзгөчөлүгүн, жөндөмдүүлүгүн туура баамдай билүүгө тийиш. Ошого карата ар бир окуучуга өзүнчө мамиле жасалат. Ошондуктан эне тилинин методикасы психология илими менен байланыштуу.

3. Эне тилин окутуу методикасындагы изилдөө методдору параграфында К.К.Сартбаев метод жана методология терминдерине аныктама берип, метод дегенибиз – чындыкка мамиле кылуунун, коомдук турмушту жана табиятты үйрөнүүнүн, изилдөөнүн, дүйнөнү тааный билүүнүн жолу деп белгилейт. Кыргыз тилин окутуунун методикасы педагогика илимдердин бир тармагы болуу менен бирге, анын өзүнчө изилдей турган объектиси (кыргыз тилинин окутулушу) илимий-изилдөө методдору бар. Кыргыз тилин окутуу методикасы мектептерде тил сабагын илимий негизде туура окутуунун жолун, методикалык ыкмаларын билүүгө үйрөтөт. Ал эми методология – ар бир илимпоздун изилдөө ишинде жетекчиликке ала турган философиялык көз карашын белгилейт. Методология дүйнөнү таанып билүүнүн, түшүндүрүүнүн жалпы философиялык багытын берет.

Ошентип, автор кыргыз тилин окутуу методикасынын төмөнкү изилдөө методдоруна кеңири токтолот:

1. Илимий-методикалык мурастарды, окуу китептерин, методикалык колдонмолорду, илимий булактарды изилдеп үйрөнүү жана талдоо.

2. Окутуу жумуштарына максаттуу түрдө баяндоо жумуштарын жүргүзүп, аларды талдоо жана жыйынтыктоо.

3. Эксперимент жумуштарын жүргүзүү.

Экинчи глава «Эне тилинин программалары боюнча обзор» деп аталып, эне тили боюнча мектеп программаларынын тарыхына кыскача кайрылат. Андан кийин эне тилинин өндүрүштөгү программасы толугу менен берилип, аягында мурдагы программаларга салыштырганда жаңы окуу программасында лингвистикалык илимдин жетишкендиктерине негизделген кээ бир традициялык темалар жана бөлүмдөр жаңыдан берилгендигин факты-мисалдар менен берген.

Жаңы программа боюнча эне тили материалынын класстарга бөлүнүшү таблица түрүндө берилет. VI класс 175 саат, V класс 165 саат.

1975-76-окуу жылынын программасы боюнча VI класс 88 саат, VIII класс 72 саат, IX класс 34 саат, X класс 34 саат.

Китептин **үчүнчү главасы** «Эне тилин окутуунун айрым методдору жана дидактикалык принциптер» деп аталган. Мында автор эне тилин окутуунун айрым методдору жана методикалык ыкмалары жалпы дидактикалык принциптердин колдонулушу сабактын негизги типтери жана алардын методикалык жактан түзүлүштөрү жөнүндө маалыматтарды берген. Ошондой эле «методика» деген терминге тар мааниде жана кеңири маанаде аныктама берет.

Кыргыз тили сабагында эң негизгиси мугалим тарабынан билим, тарбия берүү жагы, ал эми берилген билим, тарбияны окуучулар тарабынан кабыл алуусун эстен чыгарбоо керек. Билим булактарын - мугалим, китеп. Ал эми окутуунун методикалык ыкмалары:

а) мугалимдин сөзү

б) аңгеме

в) байкоолор, тилдик көрүнүштөргө талдоо (анализ) жүргүзүү

г) окуучулардын өз алдынча иштөөлөрү.

Жалпы дидактикалык принциптердин колдонулушу боюнча төмөнкү принциптерди көрсөтөт:

1. Илимий принцип – системалуулук.
2. Теория менен айкалыштыруу принциби.
3. Тил сабагынын негизги бөлүмдөрүн өз ара байланыштуу окутуу принциби.
4. Аң-сезимдүүлүк принциби.
5. Көрсөтмөлүүлүк принциби.
6. Түшүнүктүүлүк принциби.
7. Сапаттуу билим берүү принциби.

Автор сабактын негизги типтери жана алардын методикалык жагынан түзүлүштөрү боюнча:

1. Окуучуларга жаңы билим берүү үчүн болгон эне тил сабагынын болжолдуу схемасынын 9 этабын берет.
2. Окуучулардын алган билимдерин чыңдоо үчүн болгон эне тил сабагынын 7 этабын сунуштайт.
3. Окуучу алган билимин текшерүү үчүн 5 этабын белгилейт.
4. Окуучулардын өздөштүргөн билимдерин жыйынтыктоо үчүн болгон эне тили сабагын 8 этабын чечмелеп берет.
5. Кайталоо үчүн болгон сабактын 5 этабы.
6. Үй тапшырмасынын оозеки жана жазуу жүзүндө болорун белгилейт.
7. Суроо жана кайталоону уюштуруу иши.
8. Эне тилинин окуу китептерин жана окуу куралдарын иштеп чыгууда эки принципти жетекчиликке алуу зарылдыгын аныктайт.
  - а) тилдеги закондуулукка негизделген принцип;
  - б) методикага негизделген принцип.

Төртүнчү глава фонетика жана орфоэпияны окутуунун методикасына арналган. Фонетикадан бериле турган сабактардын мазмуну жана аларды алып баруунун айрым ыкмаларына токтолот. Тыбыш менен тамганын айырмасын түшүндүрүүдө «тыбышты биз кантип угабыз жана айтабыз, тамганы көрөбүз жана жазабыз» деп жөн эле айтып койбостон, тексттен сөздөрдү алып, иш жүргүзүү керек.

Фонетикалык талдоону грамматиканын жана орфографиялык талдоолор менен тыгыз байланышта өтүүнү сунуштайт.

Фонетикалык талдоо үчүн алынган тексттерди, окуучулар интонациясы боюнча даана, басыңкы же көтөрүңкү үн менен окуй алгыдай болсун. Мисалы, «Биздин Адыл бүгүн театрга барат» деген сүйлөмдү логикалык басым менен окуганда:

1. Биздин (башканыкы эмес) Адылыбыз бүгүн театрга барат.
2. Биздин Адыл (башка эмес) бүгүн театрга барат.
3. Биздин Адыл бүгүн (башка күнү эмес) театрга барат.
4. Биздин Адыл бүгүн театрга (киного, же башка жерге эмес) барат ж.б.

Орфоэпияны окутуу тажрыйбасында окуучуларды орфоэпиялык нормалар менен тааныштыруунун зор мааниси бар. Ар бир тилдин өнүгүү мезгили жана өнүгүү тарыхы бар экендигин аныктайт.

1920-30-жылдардагы мезгилде, орус тилинен кыргыз тилине кирген сөздөрдүн айтылышында, жазылышында орчундуу айырмачылыктарды төмөнкү таблица боюнча көрсөтөт.

№	1930-жылдарга чейин (түндүк диалектиде)	1930-жылдардан кийин (Азыркы адабий тилде жана түндүк диалектиде)
	Сөз башындагы «г» тыбышы көбүнчө «к» тыбышы аркылуу же «ж» тыбышы аркылуу берилип келген: кезит, жаарапия.	Сөз башында «Г» тыбышы колдонулат: газета, география.
	Сөз башындагы «П» тыбышы колдонулбай келди: балто (0), бункүт.	Сөз башында «П» тыбышы даана колдонулат: пальто,

	пункт ж.б.
--	------------

Орфографиялык нормага карата сөздөрдүн туура айтылышынын 3 түрдүү жагын эске алуу керек:

- А) уңгу сөздөрдүн жеке колдонулган учурда туура айтылышы;
- Б) уңгу сөздөргө мүчө жалганган учурда туура айтылышы;
- В) сөздөрдүн өз ара жанаша колдонулган учурунда туура айтылышы.

Түштүк диалектиде	Түндүк диалектиде	Жалпы элдик адабий тилде
Э, ЭЭ үндүүлөрдүн колдонулушу: кэсёл мээлим	(кесел) (мугалим)	(кесел) (мугалим)
(тоо) (суу)	тов сув	(тоо) (суу) ж.б.
Грамматикалык белгилер:		
Колуга Үй эле, буй эле	(колуна) (ал да, бул да)	(колуна) (ал да, бул да)
Лексикалык белгилер		
Пал, асел, ката, кэттэ, ини, аквети	Бал, чоң ал-абалы ж.б.	

Бешинчи глава «Грамматиканы окутуунун методикасы» деп аталып, эки бөлүмгө бөлүнүп берилген. «А» бөлүмүн морфологияны окутуунун методикасына арнаган. Ал эми «Б» бөлүмүндө синтаксисти окутуунун методикасы жөнүндө сөз болот. Бул бөлүмдө синтаксисти окутуунун методикасы иштелип чыккан. Анда синтаксистин материалдарын окуучуларга үйрөтүүдө кандай ыкмаларды колдонуу керектиги менен бирге окутуунун орчундуу маселелерине да кайрылган.

Алтынчы глава «Орфографияны окутуунун методикасына» арналат. Орфографияга үйрөтүү методикасынын кээ бир жалпы маселелерине токтолуп, грамматикалык орфографиялык иштерди, көчүрүп жазуу иштеринин түрлөрүн берет.

IV-VIII класстарда орфографиялык эрежелерди өздөштүрүү максатында төмөнкү диктанттардын түрүн чечмелеп берет:

1. Угуу диктанты.
2. Эскертүү диктанты.
3. Контролдук диктант.
4. Тандалмалуу (выборочный) диктант.
5. Чыгармачылык диктант.
6. Эркин диктант.
7. Көрүү диктант.
8. Фронталдык диктант.

Орфографиялык сөздүк менен болгон иштердин маанисинин чоң экендигине маани берет.

Ал эми орфографиялык каталар менен иштөөдө орфографиялык каталардын үчтүн жана классификациясын эске алуу керек деп окуучулар тарабынан жиберилген каталардын 11 түрүн көрсөтөт.

Жетинчи глава «Пунктуацияны окутуунун методикасы» деп аталат.

Бул главада пунктуациянын принциптерине, пунктуациялык талдоого, ага байланыштуу диктанттарга жана пунктуациялык каталар менен болгон иштерге токтолот.

Сегизинчи глава «Сөз өстүрүүнүн методикасы» деп аталат.

Окумуштуу сөз өстүрүүнүн методикасын 9 бөлүмгө бөлүп берген. Биринчи бөлүмдү «Сөз өстүрүү жумушунун кээ бир жалпы маселелери» деп атаган. Анда мектепте окуучулардын речтерин өстүрүү иши өтө олуттуу маселелерден экендигин далилдүү мисалдар менен ачып берген. Окумуштуунун пикири боюнча окуучуларды мектептен эле чогулуштарда чыгып сүйлөөгө, доклад жасоого, иш кагаздарын түзүү, газета-журналдарга макала жазууга үйрөтүү зарыл, окуучунун оозеки жана жазуу речинин өсүшүнө жалаң гана тил сабагы эмес башка сабактарда да көңүл бурулушу керек экендигин белгилеп өткөн.

Окутуу ишинде окуучулардын речин өстүрүүдө жазуу речи менен оозеки речинин ортосундагы айырмачылыктарга өзгөчө көңүл бөлүү керек. Оозеки речте үндүн жакшы чыгышы сүйлөө кебине кооздук берип турат. Ал эми жазуу речинде үндүн керектиги болбойт. Оозеки реч менен жазма речтин төмөндөгүдөй айырмачылыктарын көрсөткөн:

1. Оозеки речте үндүн кубулуп чыгышы речке кооздук берет, ал эми жазма речте үндүн керектиги болбойт.

2. Оозеки речте сүйлөө темпи, тону эске алынса, жазуу речинде глава, абзац ж.б. колдонулат.

3. Оозеки речте адам сөзүн кыймылдар, пауза менен берсе, жазмада белгилүү тынчтык керек.

4. Оюн билдирүүдө оозеки речте белгилүү бир ылдамдык керек болсо, тескерисинче жазма речте кененирээк ойлоноу зарыл.

5. Оозеки речтеги кемчиликти сүйлөп жатып, түзөтүп кетүү мүмкүнчүлүгү бар. Бирок анда черновик жок. Ал эми жазма речтеги пикирди жазууда аны оңдоп түзөтүү мүмкүнчүлүгү көбүрөөк.

6. Оозеки реч көбүнчө сүйлөөчү менен угуучунун арасындагы аңгеме сыяктанса, жазуу речинде автор тарабынан мындай формада эмес, өзүнөн алыс турган нерсеге арналгандай болот жана ал узак убакытка сакталат.

7. Оозеки реч үн (тыбыш) аркылуу берилет. Ал эми жазуу речи тамга аркылуу берилет.

8. Оозеки реч кулак аркылуу кабыл алынса, жазуу речи сөз аркылуу алынат.

Бул өзгөчөлүктөрдү айтуу менен оозеки реч менен жазуу речинин өз ара байланыштуу экендигин, бул экөө тең – ойлоноунун натыйжасынан чыга тургандыгын да айтат.

Мугалим окуучулардын оозеки речи менен жазуу речин бирдей көтөрүүсү зарыл. Оозеки реч менен жазуу речинин дагы бир байланышы – бул сүйлөөгө даярданууда жазып (матриал топтоп, конспектилеп, план түзүп) даярданыш керек. Демек, оозеки реч менен жазуу речинин байланышы сөзсүз бар.

Кийинки бөлүмдө лексиканы окутуу боюнча кеңири маалымат берген. Алгач программада лексикага кандай орун берилип, класстарга кандайча бөлүнгөндүгүн айтат. Лексикалык жумуштардын мазмунуна карай төмөндөгүдөй милдеттерди ишке ашырууну сунуш кылган:

1. окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү;

2. сөздүн маанисин туура түшүнүүгө жана туура жазылышын өздөштүрүүгө үйрөтүү;

3. сөздүн көркөмдүк каражат катарында колдонулушу менен тааныштыруу;

Стилдин түрлөрү жана алардын айрым мүнөздүү белгилери жөнүндө төртүнчү бөлүмдө сөз кылат. Биринчи «стиль» деген түшүнүктүн маанисин ачып берген. «стиль» деген түшүнүк жазуучунун көз карашын жана чебердигин билдирүү менен бирге, чыгарманын жанрын да билдирет. Ал эми стилистика – речтин стили жөнүндөгү маселени текшерүүчү тил илиминин бир бөлүмү же стиль жөнүндөгү окуу.

Эне тил сабагынын кайсы бөлүмү болбосун мейли фонетика, лексика, морфология же пунктуация болбосун, стилистикага тиешелүү маселелер бар. Ошондуктан окуучуларды оозеки жана жазуу түрүндө өзүлөрүнүн, же башкалардын ой-пикирлерин

мазмундуу, ырааттуу түрдө билдире алууга, логикалык ой жүгүртүүсүнө көбүрөөк көңүл буруу керек.

Профессор К.К.Сартбаев бул жөнүндө мындан көптөгөн жылдар мурун өз эмгегинде сөз кылган. Ошол эле сөз өстүрүү жумуштарынын мектептерде үйрөтүлүшү бүгүнкү күндүн бирден-бир маселелери болуп жатат.

Эмгекте класстан тышкаркы иштерди жүргүзүүнүн жолдоруна да орун берилген.

Тогузунчу главада эне тили боюнча класстан тышкаркы иштердин айрым жалпы маселелери иликтенип, иш кагаздарына токтолот. Бүгүнкү күнү билим берүүдө жана тарбиялоодо класстан тышкаркы иштердин мааниси зор экени талашсыз. Бул бөлүмдө окуучулардын билимдүү, маданияттуу болушу, окуучулардын эне тил сабагын мыкты өздөштүрүүлөрүнө көңүл буруу, окуучуларды иш кагаздары менен тааныштыруу, өз алдынча иштөө жумуштарына кайрылган.

Онунчу главада мугалимдердин кесиптик квалификациясын көтөрүү маселелери каралат.

Кыргыз филологиясы факультетинин окутуучулары жана мектеп мугалимдери жалпы билимдин жана кесиптик квалификациясын системалуу өркүндөткөндө гана коомчулуктун алдында азыркы талапка жооп бергендей эмгектене алышат. Азыр да автордун берген сунушунун негизинде азыркы мугалимдер жамааты өз билимдерин өркүндөтө алышат.

1. Системалуу түрдө өз бетинче билим алууну улантуу;

2. Эки-үч жылда бир жолу мугалимдердин билимин өркүндөтүүчү курстарда же семинарларда болуу.

Жыйынтыктап келсек, Калкабай Калыкович Сартбаев тил илиминин тармактары боюнча изилдеген ар бир монографиялык эмгектеринин окуу куралдарынын кайсынысы болсо да, тиешелүү илимдин калыптанышы анын өсүп-өнүгүшүнө зор салым кошкондугу менен айырмаланып бааланууда.

Окумуштуунун «Кыргыз тилин окутуунун методикасы» эмгеги бүгүнкү күндө да өз күчүн жоготпой, студенттердин да, окутуучулардын да, окумуштуулардын да негизги таяна турган универсалдуу, фундаменталдуу адабияттарынан болуп, автордун илимий мурастары катары пайдаланууда.

Адабияттар:

1. К.К.Сартбаев. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Мектеп, 1951.
2. К.К.Сартбаев. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. Мектеп, 1978.
3. Ж.Чыманов. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы.Б., 2010.